Министерство Просвещения Российской Федерации

Министерство образования и науки Республики Дагестан

Администрация МО «Город Махачкала»

МБОУ «Гимназия №11»

Рассмотрено на заседании ШМО учителей родных языков Руководитель ШМО _____________ А.М.Махмудова Протокол № 1 от 28.08.2023 г.	Согласовано Заместитель Директора по УВР _____________ М.Ф.Алиева	Утверждено Директор _____________ З.Я. Дибирова Приказ № 48-П от 31.08.2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного курса
«Аварская литература»
5-9 классы

Махачкала 2023 г.

Программаялъе баян

Программа хIадур гьабуна РФ Лъайкьеялъул министерствоялъ 2021 с. 31 маялда тасдикъ гьабураб (№ 287) аслияб школалда лъай кьеялъул федералияб пачалихъияб стандартги тарбия кьеялъул мисалияб программаги кьочIое росун.

Программа гIуцIун буго жакъа къоялъ школалда лъайкьеялде ругел цIиял тIалабалги, гьабсагIат кIвар бугел методикабазул ресалги хIисабалде росун, мугIалимзабазе «Авар адабият» цIалул предметалъул хIалтIул программа гIуцIизе кумек гьаби мурадалда.

Программаялъ аслияб школалда стандарталъ бихьизабураб авар адабият малъиялъул мурадалда рекъон стандарталъул хIасил рагьула ва рагIа-ракьан бахъун мухIканлъизабула, гьединго цIалул предметалдалъун цIалдохъабазе лъай ва тарбия кьеялъул нух бихьизабула.

Гьелъ рес кьола гьединго мугIалимзабазе адабият малъулаго стандарталъ тIалаб гьабулел напсиял, предметиял, метапредметиял хIасилал гIумруялде рахъинаризе ресал ралагьизе, адабияталъул дарсазда чара гьечIого кьезе кколеб лъай баян гьабизе, малъизе кколел асаразул сияхI чIезабизе, гьел киналго тIалабалги лъайги щибаб классалъе мухIкан гьаризе.

Программа ккола мисалияб, ай гьелъул кьучIалда мугIалимзабаз гIуцIизе бегьула автаразул программаби (цIалдохъабазул къадар, лъаялъул даража, гьезулгун классалда хIалтIи гьабизе ругел шартIазде балагьун, школалъул ва мугIалимзабазул ресал хIисабалде росун) ва цIалул тIахьал.

«Авар адабият» малъиялъул мурадал

Аслияб школалда авар адабият лъазабула гьал хадусел аслиял мурадазде щвезе:

– Дагъистаналъул халкъазул рухӀияб бечелъиялъул кьучӀалда гӀолилазе тарбия кьей;

– рухӀияб рахъалъ цеветӀурав, гӀадамазул адаб-хӀурмат гьабулев, жиндирго миллат ва ВатӀан бокьулев, кинабго рахъалъ камилав инсан куцай;

– жиндирго пикру билълъанхъизабизе, творческияб къагӀидаялъ хӀалтӀизе цӀалдохъанасул бугеб бажари цебетӀезаби;

– аваразул ва дагъистаналъул цогидал миллатазул художествиял асарал ричӀчӀи, гьел цӀали ва гьезул анализ гьаби;

– жамагӀаталъ къабул гьабурал рухӀиялгин эстетикиял нормаби лъазариялъеги, инсанасул гӀумруялъул киналго рахъазул хӀакъалъулъ лъай щвезабиялъеги, цоцазулгун гьоркьоблъи (ай бухьен) гьабиялъеги адабияталъ квербакъулеблъи бичӀчӀи;

– авар адабияталъул эстетикияб бечелъи ва авар мацӀалъул берцинлъи, гьайбатлъи, пасихӀлъи бичӀчӀи;

– художествияб текст цӀализеги, гьелъул анализ гьабизеги, магӀна бичӀчӀизабизеги, баян кьезеги бугеб бажари борхизаби;

–батӀи-батӀиял къагӀидабаздалъун художествияб тексталъул хӀасил бичӀчӀизабизеги, жиндирго текст гӀуцӀизеги, цӀалараб жоялъе къимат кьезеги, гьелда тӀаса жиндирго пикру загьир гьабизеги гъваридго лъазаби;

– щибаб къойилаб гӀумруялъулъги, цӀалулъги, хӀалтӀулъги авар адабияталъул асараздаса пикраби хӀалтӀизаризе бажари;

– калам камиллъизабизе, каламалдалъун цоцада ричӀчӀизе ва цоцада гьоркьоб бухьен чӀезабизе бугеб бажари цебетӀезаби;

– цӀалиялда хурхарал батӀи-батӀиял хӀалтӀаби (ай мурад лъезеги, план гӀуцӀизеги, жиндирго каламалда хадуб халкквезеги, цӀалараб бичӀчӀизеги, гьелъул анализ гьабизеги, материал балагьизеги ругьунлъи.

Курсалъул гIаммаб характеристика

Программаялда чIезабун буго авар адабияталъул курс малъулаго лъималазе щвезе кколеб лъаялъул ва лъугьине кколеб бажариялъул мухIканаб гIурхъи-рахъ, гьелъ цIалдохъабазулъ куцазе кколел хIасилал.

«Авар адабият» предметалъ рес кьола гIун бачIунеб гIелалъул гIамал-хасият, напс, рухIияб рахъ битIун куцазе. Художествиял асарал цIалигун, цIалдохъабазда бичIчIула рагIул берцинлъиялъул кIвар, ва гьезда лъала авар мацI жиндиего хасиятаб гогьаргун бицине. Лъимал ругьунлъула сипатияб каламалде, шагIирзабазул, хъвадарухъабазул пасихIаб мацIалде, берцинго, дурусго рагIаби дандразе, калам гIуцIизе, магIнаялда рекъараб форма батизе, жидерго пикру къокъго ва баянго загьир гьабизе. Гьелъ кIудияб кумек гьабула цIалдохъабазул мацI бечед гьабизе, гьезул каламалъул культура борхизабизе ва берцинго цоцазда бечедаб мацIалдалъун гаргадизе.

Авар адабияталъул дарсаз рагIул устарлъиялда хадур лъимал гъезарула, камилал художествиял асаразда гъорлъе раккизе ругьун гьарула, пасихIаб сипатияб каламалъул тату лъаялде гьел рачуна, гьелъул кьучIалда асаразулъ рихьизарурал жамгIиял гьоркьоблъабаздалъун, гIадамазул гIамал-хасияталдалъун авторасе абизе ва бихьизабизе бокьараб пикру рагьиялде ва бичIчIиялде рачуна.

Адабияталъул дарсаз лъимал тIамула миллатазул адаб-хIурмат гьабизе, миллатазда гьоркьоб гьудуллъи, вацлъи бищун къиматаб бечелъи хIисабалда къабул гьабизе. Гьеб мурадалъе гIоло цIалдохъабаз лъай-хъвай гьабула цогидал миллатазул адабияталдаса авар мацIалде руссинарурал лъикIал асаралгун.

Программаялда школалда малъизе тIаса рищун руго хъвадарухъабазул художествияб рахъалъ камилал, тарбия кьеялъе кIвар бугел, мухIканал асарал.

Авар адабияталъул дарсида кIалзул гьунарги гьелда тIад хIалтIулеб гIелмуги (литературоведение) жубазабула.

Адабият, тIад ургъун гьабураб берцинаб кIалзул гьунар хIисабалда, ккола гIумру лъазабиялъул хасаб къагIида, гьелъул берцинаб куц, нилъеда цебе чIолеб дунялалъул гIелмияб сураталдаса батIияб, гIаданасул гIумруялде батIияб асар гьабун бажарулеб, хъвараб жо цIалулаго жиндирго пикраби цадахъ цIубалеб творчество.

Адабияталъул дарсазда цIалдохъабаз лъай-хъвай гьабула художествиял асаразулгунги, гьел асарал хъварал магIарулазул ва дагъистаналъул жакъасел ва цересел хъвадарухъабазулгунги.

Художествиял асарал цIалигун, нилъер лъималазул дунялалдехун бугеб бербалагьи гIатIилъула, гьезда гIемераб жо лъала, магIарулазул ва дагъистаналъул цогидал миллатазул адабияталъул бечелъи ва берцинлъи бичIчIула.

РагІабазул ва мацІалъул ишарабазул кумекалдалъун литературиял асаразулъ бихьизабураб гІумрудул художествияб сурат нилъеда бичІчІула рекІел хІал хисунги пикру хІалтІизабунги. ГІадада гурелъул адабият философиялда, тарихалда, психологиялда дандекколеб ва гІумрудул тІехьлъун, гІадан вичІчІиялъул гІелмулъун рикІкІунеб.

Курс гІуцІун буго тарихиябгун тематикияб тартибги цІунун. Гьелъ рес кьола лъималазул лъай гІамлъизабизе, литературиял асаразда кколел лъугьабахъинал чІванкъотІараб тарихияб заманалда хурхарал рукІин цІалдохъабазда бичІчІизабизе, ва гьезда бихьизабизе гьел асаразда жаниб батІи-батІияб тарихияб заманалъул гІадамазул гІумруги гІамал-хасиятги ва рукІа-рахъинги гвангъун цебечІезабун букІин; гьелдаго цадахъ лъималазе рагьула жакъасеб къоялдаги гьел малъулел асаразул бугеб кІвар: гьанжесеб гІумруялъе битІараб къимат кьун бажаруларо, аралда дандекквечІого.

Школалда малъизе тІасарищун руго хъвадарухъанасул художествияб рахъалъ камилал, тарбия кьеялъе мустахІикъал асарал.

Адабияталъул курс гІуцІун буго гьал хадусел бутІабаздасан:

1. Халкъияб кІалзул гьунар;
2. Хъвадарухъабазул маргьаби ва къисаби;
3. XIX гІасруялъул адабият;
4. XX гІасруялъул адабият (тІоцебесеб бащалъи);
5. XX гІасруялъул адабият (кІиабилеб бащалъи);
6. Дагъистаналъул халкъазул адабияталдасан;
7. Обзорал;
8. Адабияталъул теориялъул баянал.

Щибаб бутІаялъулъ кьун руго художествияб литератураялъул асаралги, гьезул аслияб проблема ва художествияб хаслъи рагьулел къокъал баяналги. Асарал малъулаго, хъвадарухъанасул гІумруялъул ва творческияб нухалъул хІакъалъулъ баяналги кьезе ккола. Гьелъ квербакъула художествиял асарал гъваридго ричІчІизаризе гу-

ребги, ВатӀаналъе ритӀухъав, халкъалъул рухӀияб байрахъ борхатго кквезе къеркьарав рагӀул устарасул хӀалуцараб гӀумру, жигараб хӀаракатчилъи баян гьабизе.

ЦӀалул предметалъул гӀуцӀиялда кӀвар кьезе кколел рахъал

ЦӀалул предмет хӀисабалда адабияталъул цӀакъ кӀудиял ресал руго тарбия кьеялъул хӀалтӀиялъе. Гьелъ учителасе рес кьола, лъимадул пикру гьабизе бугеб гьунар, бажари цӀикӀкӀинабизе гуребги, адабияталъул классиказ цере лъолел ругел масъалаби ритӀун ричӀчӀизе, ай хъвадарухъангун гара-чӀвариялде, бахӀсалде лъугьине ва гьелъул хӀасилалда къиматаб, битӀараб рухӀияб нухде ккезе. Абадиялъго къиматаллъун хутӀулел къадруял гӀамалазулгун лъай-хъвай гьаби, гьездехун ракӀ цӀай ккола школазда адабият малъиялъул аслияб нух ва гьелъ рес кьола гьадинал бищунго аслияллъун кколел масъалаби церелъезе:

– рухӀияб рахъалъ цеветӀурав, маданиятги лъалев ва щвараб хӀалбихьиялдасан жамгӀияб гӀумруялъулъ пайда босизеги бажарулев инсан куцай;
– инсанасул гӀумру къиматаб жо букӀин, гьесул эркенго цеветӀезе ва бугеб махщел, гьунар камил гьабизе ихтияр букӀин бичӀчӀиялъул къучӀалда гуманизмалъулал, инсан вокьиялъулал пикраби ботӀролъе лъугьинаризе ва гьенир щула гьаризе;
– гражданин хӀисабалда бичӀчӀи буголъиялъул къучӀал, жамгӀияталда ва дунялалда лъугьунеб бугеб жоялдехун жавабчилъиялъул бербалагьи ва жигараб чӀара-хьараб пикру куцазе;
– патриотизмалъул асар, ВатӀаналде ва гьелъул тӀадегӀанаб къадруялъул тарихалде ва культураялде рокьи, цогидал халкъазул тарихалде ва гӀадатазде хӀурматияб бербалагьи куцазе;
– хӀакъикъиял лъугьа-бахъиназе эстетикияб ва адабазда данде кколедухъ къимат кьезе бажари, ВатӀаналъул классиказул асараздаса тӀадегӀанал мисалал кьун, бугеб хӀалалъ, гӀадамазул берцинал гьоркьорлъаби чӀезаризе хӀаракат бахъулелллъун рукӀине;
– цӀалул предмет ва искусствоялъул тайпа хӀисабалда адабият камилго лъазабиялъе хӀажатаб бажариги лъайги щвеялде балагьараб творческияб захӀматалде ругьун гьаризе.

ЦӀАЛУЛ КУРСАЛЪУЛ ГӀУЦӀИ

V КЛАСС

ХАЛКЪИЯБ КӀАЛЗУЛ ГЬУНАР

«ГанчӀил вас».
«Лъабго гьунар гьабурав бахӀарчи».
«ХӀамаги БацӀги»
«Кьурулъ хутӀарав ГӀали»
Кицаби ва абиял
БицанкӀаби
ЛъарагӀазул халкъияб кечӀ «Янгъизасул кечӀ»
Табасараназул халкъияб кечӀ «Мискинлъи»
Даргиязул халкъияб кечӀ «Рагъ рикӀкӀад бугониги...»

ХЪВАДАРУХЪАБАЗУЛ МАРГЬАБИ ВА КЪИСАБИ

ЦӀадаса ХӀамзат. «ГъалбацӀги ГӀанкӀги»
ГӀабдулмажид Хачалов. «Шахламаз»
ГӀабасил МахӀамад. «ЧӀибирикъ»

XIX ГӀАСРУЯЛЪУЛ АДАБИЯТ

Инхоса ГӀалихӀажияв. «ТӀабигӀат берцинаб жо»
Элдарилав. «Хъуру-хъара»
ЦӀадаса ХӀамзат. «ГӀалибегил гьве»

ДАГЪИСТАНАЛЪУЛ ХАЛКЪАЗУЛ АДАБИЯТАЛДАСА

Кочхюралдаса СагIид. «Милъиршо», «АхIе кечI, ле гIащикъ»
АбутIалиб Гъапуров. «Дир гIумру»
ГIазиз Иминагъаев. «ХIалтIухъанасул гIумру»

XX ГIАСРУЯЛЪУЛ АДАБИЯТ

ЦIадаса ХIамзат. «Гъудуллъи лъилгун кквелеб?»
МухIамад Шамхалов. «Зурмихъабазул нохъода»
МухIамад Сулиманов. «ХIинкъараб сапар»
Расул ХIамзатов. «Вера Васильевна», «Маша».
ГIабдулмажид Хачалов. «ТIаса лъугьа, гьалмагъ майор»
Фазу ГIалиева. «Рии тIадбан буго дир тIалъиялда», «ЦIад» (1/2 бутIа)
МухIамад ГIабдулхIалимов. «Инсул мина»

ДАГЪИСТАНАЛЪУЛ ХАЛКЪАЗУЛ АДАБИЯТАЛДАСА

Абумуслим Жафаров. «СихIираб ци»
Кадрия. «Дир лъимерлъиялда хиял букIана»

АДАБИЯТАЛЪУЛ ТЕОРИЯ:

- Фольклоралъул хIакъалъулъ баян. Маргъаби ва гьезул тайпаби.
- Микьго гьижаялъул кочIолаб гIуцIи. Хабарияб ва шигIруяб калам. КочIол чвахи, аллитерация.

- Хабарияб ва шигІруяб каламалъул хІакъалъулъ баян гъварид гьаби. Рифма ва чвахи — кочІолаб каламалъул пасихІлъиялъулформа. КочІол 7 ва 8 гьижаялъул роцен. Адабиял маргъабазул хІакъалъулъ бичІчІи. Халкъияздаса гьезул батІалъи.
- Эпитеталъул хІакъалъулъ баян.
- Дандекквеялъул баян. РагІул битІарабги хъвалсарабги магІна.
- Дандекквеялъул рахъалъ баян гъварид гьаби. РагІул хъвалсараб магІнаялъул хІакъалъулъ бичІчІи гІатІид гьаби.
- Асаралъул теория. Асаралъул темаялъул ва аслияб пикруялъул хІакъалъулъ авалияб баян.
- Дандекквей такрар гьаби, гьелъул кІвар кочІолъ рагьи.
- Адабияв багьадурасул хІакъалъулъ авалияб баян. Гаргар ва авторасул калам рекъонккеялъул кІвараралъул бичІчІи гІатІид гьаби.
- Эпитеталъул хІакъалъулъ баян гІатІид гьаби.
- Хабаралъул хІакъалъулъ баян.

КЛАССТУН КЪВАТ1ИСЕБ Ц1АЛИ

1. Гъабигьанасул лъимал» (маргъа).
2. «Рахъухъирщ» (маргъа).
3. «Бечелъи кІваричІо, махщел бокьила» (маргъа).
4. «Дир санал тІикъваялда хъван руго» (маргъа).
5. Аваразул кицаби, абиял, биценкІаби (З. Алиханов).
6. ГІабдулмажид Хачалов. «Кусачиясулги бесдалазулги хІакъалъулъ маргъа».
7. Фазу ГІалиева. «ВатІаналъул махІ».
8. МухІамад ГІабдулхІалимов. «Нилъералго рицине бегьуларо».
9. ЦІадаса ХІамзат. «Их», «Хасел», «Оцол гІумру», «Радиоялъул хІакъалъулъ».
10. Заид ХІажиев. «ТІогьол магІдан».
11. Расул ХІамзатов. «ЛекІи», «Алазан», «Херал магІарулал».
12. МухІамад Шамхалов. «ЧІегІераб чу».

VI КЛАСС

ХАЛКЪИЯБ КІАЛЗУЛ ГЬУНАР

«Къайицадахъал»
«Ралъдал чу»
«МугІрузул ГІали»

ХЪВАДАРУХЪАБАЗУЛ МАРГЬАБИ ВА КЪИСАБИ

ГІабдулмажид Хачалов: «Г1акъилаб къадако»
ГІумархІажи Шахтаманов. «Халкъалъул ццин»

XIX ГІАСРУЯЛЪУЛ АДАБИЯТ

Инхоса ГІалихІажияв. «Рицинин цо хабарал», «Кицабиял алфазал (ГІакълудал ралъадалдаса)
ХъахІабросулъа МахІмуд. «РекІелъ ияхІ бугев...»

ДАГЪИСТАНАЛЪУЛ ХАЛКЪАЗУЛ АДАБИЯТАЛДАСА

ГIумарил Батирай. БахIарчиясул хIакъалъулъ кучIдул «Жамав ханасул илхъи цо дуцаго хъамулев...», «Ва- ракъалъул жалги ккун...», «Рагъ-кьал тIаде бачIани...», «БахIарчияв инсуе...», «ЧIаго таги бахIарчи...», «ЦIар рагIарав бахIарчи...»

Ахтиса ХIажи. «Мискинчияс гIакълу кьуни», «Цо кагъат битIе»

Йирчи Гъазахъ. «Икъбал», «Сибиралдаса кагъат»

Кьуркълиса Щаза. «ТуманкIул хIараялъуб», «КIанцIи хехаб мугIрул чан», «Саву ккун, хъахIлъун бугин», «РоцIараб къоялъ батун...»

XX ГIАСРУЯЛЪУЛ АДАБИЯТ

ЦIадаса ХIамзат. «Шамил», «Чоде», «Пилги ЦIунцIраги», «Маймалакги цIулал устарги»

Заид ХIажиев. «ХIанчIикIкIал», «Цакьуги Циги»

Ражаб Дин-МухIамаев. «Хиянатчи»

Расул ХIамзатов. «Россиялъул солдатал», «Къункъраби»

Фазу ГIалиева. «МагIарулав», «Дир рахьдал мацI»

ХIусен ХIажиев. «ГIалибегил къулгIа»

МухIамад ГIабдулхIалимов. «Госпиталалъул вас»

Багъатар. «Дихъ ралагьун чIа, мугIрул», «ЩIияв гьудул», «Гъайирбегица бицараб хабар», «БацIилгун рагъ», «ТIабигIаталъул сурат»

ДАГЪИСТАНАЛЪУЛ ХАЛКЪАЗУЛ АДАБИЯТАЛДАСА

Эфенди Капиев. «МагIарухъ чвахунцIад», «Разведчикал», «Сабаб»

МухIамад-Султан ЯхIяев. «Питна», «ГIурул ханал

Гъазимбег Бах1андов. «Эмен»

АДАБИЯТАЛЪУЛ ТЕОРИЯ:

- Халкъиял кIалзул асаразул аслиял тайпаби (маргъаби, кучIдул, кицаби, абиял, бицанкIаби) такрар гьари. ГIажаибал маргъабазул хIакъалъулъ баян гIатIид гьаби. Гиперболаялъул ва кидагосел эпитетазул хIакъалъулъ баян.
- Кидагосел эпитетал.
- Халкъиял маргъабаздаги хъвадарухъабаз ургъараздаги гьоркьоб батIалъи.
- КочIол къотIелалъул (строфа) хIакъалъулъ авалияб баян.
- Метафоралъул хIакъалъулъ авалияб баян.
- Баснялъул хIакъалъулъ баян. Аллегория- лъул хIакъалъулъ бичIчIи.
- Метафораялъул хIакъалъулъ бичIчIи жеги гъварид гьаби.
- Хабариял асаразул тайпаби. Хабар. Къиса.
- Метафораялъул хIакъалъулъ бичIчIи гъварид гьаби.
- Асаралъул гIуцIиялъул (композициялъул) хIакъалъулъ авалияб баян.
- Къисаялъул хIакъалъулъ баян гъварид гьаби.
- Пейзажияб лирика.
- Очеркалъул хIакъалъулъ баян гIатIид гьаби. Хабаралъул хIакъалъулъ баян.

КЛАССТУН КЪВАТ1ИСЕБ Ц1АЛИ

1. ***«ЦилгIин» (маргъа).***
2. ***«Вацги яцги» (маргъа).***
3. ***«Церги Чакъалги» (маргъа).***
4. ***Гамзат Цадаса. «ЗахIматалъул хIинчIги чIухIараб рузги», «Царал бикьи», «Цурдузул гаргар», «Мукъур берцин», «ЧIунталил ханзаби».***
5. ***Заид Гаджиев. «Дун вижараб росу, «ХъахIилаб экран», «БацIги церги», «Гъедуги Церги».***
6. ***Гаджи Залов. «КIал ккураб гъалбацI» (басня).***
7. ***Магомед-Султан Яхъяев. «Вацако».***
8. ***Фазу Алиева. «КучIдул».***

9. ***Муса Магомедов. «Къо лъикI, шагьар», «ГьитIинав гьокочи». (Къокъ гьабураб).***
10. ***Арип Расулов. «Анищалъул цIаялда хадур».***
11. ***Магомед Шамхалов. «Баркаман».***
12. ***Казимбег Багандов. «Эмен».***
13. ***Абдул-Вагаб Сулейманов. «Гъуниб».***

VII КЛАСС

ХАЛКЪИЯБ КIАЛЗУЛ ГЬУНАР

«Бокьуларо, эбел, рии бачIине»
«Бокьуларо, эбел, рии бачIине»
«Исубханги вехьги»
«Азайнисей»
«Хочбар» (З. ХIажиевас къачIараб)
«Унсоколоса ХIожоги гуржиявги»

XIX ГIАСРУЯЛЪУЛ АДАБИЯТ

Инхоса ГIалихIажияв. «ГIелму ва жагьлу»
ЦIадаса ХIамзат. «Дибирги гIанхвараги», «Ашбазалде»

XX ГIАСРУЯЛЪУЛ АДАБИЯТ

Асадулагь МухIамаев. «МагIарулай» (кIиго кесек): «АхIмад тIадвуссин», «Маккикъор»
МухIамад Хуршилов. «ГIандалал»
Тажудин Таймасханов. «К1илк1азе биун т1ураб гулла»
МухIамад Сулиманов. «Васигат»

Расул ХIамзатов. «Эбелалъ дир кинидахъ», «Дагъистаналъул рохьал», «МагIарулал»
Муса МухIамадов. «Инсул гьалбал»
Фазу ГIалиева. «Эбелалда гьикъе», «МагIарулазул нус»
Багъатар. «Чадил кесек»
МухIамад Гунашев. «ЦIадулал соназул учитель»

ДАГЪИСТАНАЛЪУЛ ХАЛКЪАЗУЛ АДАБИЯТАЛДАСА

Къияс Мажидов. «МугIрузул цIумазе хвел букIунадай»
Багьавудин Митаров. «Бице гьудулзабазда»
ГIалирза СагIидов. «ГIазул тIаргъал», «РачIа гьудулзаби»
МухIамад-Расул. «Эбелалъул рахIму»
АбутIалиб Гъапуров. «Квешлъиялъе квешлъи»

АДАБИЯТАЛЪУЛ ТЕОРИЯ:

- Асаралъул гIуцIиялъул хIакъалъулъ баян гIатIид гьаби.
- Сатираялъул хIакъалъулъ авалияб баян.
- Адабияталъул аслиял тайпаби: эпос, лирика ва драма (авалияб баян).
- Поэмаялъул хIакъалъулъ авалияб баян.
- ШигIруяб ва хабарияб каламалъул хIакъалъулъ баян гIатIид гьаби. КочIол гIуцIи. Анкьго ва анцIила цо гьижаялъул роцен, гьезул чвахи.
- Адабияб хасият-гIамалалъул хIакъалъулъ авалияб баян.
- Асаралъул гIуцIиялъул (композициялъул) хIакъалъулъ баян гIатIид гьаби.

- Поэмаялъул хIакъалъулъ баян гIатIид гьаби. МацIалъул пасихIлъи, хIалуцин, аллитерациялъул бечелъи. Анкьго гьижаялъул роцен ва гьелъул кIвар.

КЛАССТУН КЪВАТIИСЕБ Ц1АЛИ

1. ЦIадаса ХIамзат. «Дир гIумру», «КIудияв ХIасан».
2. МухIамад Шамхалов. «ЧIегIерав чи».
3. Асадула МухIамаев. «Чаландар».
4. Шах-Эмир Мурадов. «МагIарухъ рогьел» («Рассвет в горах»).
5. Расул ХIамзатов. «МагIарул къиса», «МагIаруласул ватIан».
6. ГIарип Расулов. «КьогIал конфетал».
7. МухIамад ГIабдулхIалимов. «Циги тIинчIги».
8. Тажудин Таймасханов. «КIилкIазе биун тIураб гулла».
9. Фазу Алиева. «18 абилеб их».
10. Абакар ТIагиров. «ГIандадерил ралъдахъ».
11. ГIумар-ХIажи Шахтаманов. «Кьурулъ нух щвечIеб бис».
12. МухIамад-Загьид Аминов. «Гъудуллъиялъул улка».
13. МухIамад Атабаев. «Замана».

АВАР АДАБИЯТАЛЪУЛ ТАРИХИЯБ КУРС

VIII КЛАСС

XIX ГIАСРУЯЛЪУЛ АДАБИЯТ

17-19 гІ. адабият. Обзор.

Хьаргабиса МухІамадбег. «ГІонкІкІолги дирги ккараб»

Къудукьа Мусал МухІамад. «МагІарда гІазу буго»

ГІаймакиса Абубакар, Кудалиса ХІасан. «УнкъцІул хисулеб дунял», «Леян ахІидал ахІмакъ», «Чи хІалалда толаро»

Инхоса ГІалихІажияв. «Гьекъел-мехтел», «Исрапчиясде», «Ракь»

ЧІикІаса МухІамад. «АхІулгохІ бахъиялъул кечІ»

Ругъжаса Элдарилав. «Жергъен гьартун ккана»

Бакьайч1иса ЧІанкІа. «Сайгидул БатІалиде», «ТІалхІатиде»

ХъахІабросулъа МахІмуд. «ХъахІилаб зодихъе багІарбакъул нур», «Почтовой кагътиде керенги чучун», «Росдал бетІералда, тІохил рагІалда…»

Инхелоса Къурбан. «Наибзаби хІелун», рокьул лирика: «Борхатаб магІарда», «ГІенекке, йокьулей», «Бахъа, къалам»

ДАГЪИСТАНАЛЪУЛ ХАЛКЪАЗУЛ АДАБИЯТАЛДАСА

Къалухъа Мирза. «Ханасе жаваб», «ГІашикъ булбул»

Йирчи Гъазахъ. «Векьарухъанасул кечІ»

Ятим Эмин. «Васият», «КъватІул харбал цІалкІулел херал руччабазде»

Мунги АхІмад. «КъатІра ритІухълъи гьечІеб, панаяб дунял», «Шамилил суд»

ХХ ГІАСРУЯЛЪУЛ АДАБИЯТ

20 гІ. адабият. Обзор.

ЦIадаса ХIамзат. «Айдемир ва Умайгьанат», «ГIумруялъул дарсал»
МухIамад Хуршилов. «Сулахъалъ нугIлъи гьабула» («Кьода нус»)
МухIамад Шамхалов. «Вац»

ДАГЪИСТАНАЛЪУЛ ХАЛКЪАЗУЛ АДАБИЯТАЛДАСА

Анвар Аджиев. «БахIарчиясул куркьби»
Юсуп Хаппалаев. «Оцбай», «Халкъияб кечI»
Муталиб Митаров. «Устар» (къокъ гьабураб)

АДАБИЯТАЛЪУЛ ТЕОРИЯ:

- *Тарихиябгун адабияб процессалъул хIакъалъулъ авалияб бичIчIи.*
- *Художествияб сипаталъул хIакъалъулъ баян.*
- *Сипатияб каламалъул(мацIалъул) хIакъалъулъ баян гIатIид гьаби.*
- *Антитеза, (баян). 11 гьижаялъул кочIол роцен.*
- *Художествияб каламалъул хIакъалъулъ баян гIатIид гьаби.*
- *Драмаялъул асаразул аслиял тайпаби. Комедия. Драмаялъул асаралъул сюжет.*
- *Хабариял асаразул тайпаби такрар гьари. Романалъул хIакъалъулъ бичIчIи*

КЛАССТУН КЪВАТ1ИСЕБ Ц1АЛИ

1. ***«Исубханги вехьги».***
2. ***«Азайнисей».***
3. ***Элдарилав. «Сибирь къотIидал», «Аваданай гьудул».***
4. ***ЧIанка. «ТIаде магIарухъе».***
5. ***Алигаджи из Инхо. «Гьурмадул берцинлъи гIун».***
6. ***ХъахIабросулъа МахIмуд. «Эбел ва яс».***
7. ***Инхелоса Къурбан. «Дунял къалъулеб».***
8. ***ЦIадаса ХIамзат. «Хьитазул устар».***
9. ***Расул ХIамзатов. «Эбелалде кечI», «Батирай».***
10. ***Заид ХIажиев. «Сулахъ гIурул рагIалда».***
11. ***Асадула МухIамаев. «МагIарулай».***
12. ***АхIмад ХIамзатов. «Ралъдал тIиналда».***
13. ***Тажудин Таймасханов. «Хъумуз».***
14. ***ГIумар-ХIажи Шахтаманов. «Ихдалил чапар».***
15. ***Машидат Гъайирбекова. «Вехьасул намус».***
16. ***ГIарип Расулов. «Къункърабазул моцI».***
17. ***ХIабиб ГIалиев. «Нух къосараб хвел».***
18. ***Камиль СултIанов. «Рохьоб».***
19. ***Мирза МухIамадов. «ВатIаналде».***
20. ***Ханбиче Хаметова. «ГIанхил Марин».***

IX КЛАСС

1950-90 СОНАЗДА АВАР АДАБИЯТ

Расул ХIамзатов. «Дир ракI мугIрузда буго», «Дир Дагъистан» (гьелдаса «МацI», «Хъвадарухъанасул захIмат», «Хъвадарухъанасул ритIухълъи, лебаллъи», «Сундасан мун данде гьабун бугеб, Дагъистан?», «Гьаб улкаялда чи вижараб куц»), «Эбелалде», «Авар мацI», «Милъиршаби»
ГIабдулмажид Хачалов. «Хваразул цIаралдасан»
Муса МухIамадов. «Манарша» (къокъ гьабураб)
ХIажи Гъазимирзаев. «Васасде», «Гьудуласде», «Лъалхъуге, дир барти»
Машидат Гъайирбекова. «Эбелалъул ракI», «Эбелалъул кечI», «КочIолъ батана дир рухI»
ЦIадаса ХIамзат. «Балагьалъул гъамас»
Фазу ГIалиева. «Кини», «МугIрузул закон»
ГIабасил МухIамад. «Саба Меседо», «Дун росулъа вас вуго» «Литературияб математика»
ГIумар-ХIажи Шахтаманов. Лирика: «Къаралазул гIор», «РачIа, гьудулзаби», «ГIандадерил хIор»
ГIарип Расулов. «Хазина»
Багъатар. «Севералда бугеб дир милъиршо», «ЦIадакьа бахчулеб дир чанил бурутI»
МухIамад АхIмадов. Лирика: «Дие бокьун буго», «Сардалги къоялги къацандулелъул...», «Гьале гIазу балеб...», «ЧIужугIадан», «Инхоса ГIалихIажи, яги заманаялъул баллада».
ГIадалло ГIалиев. Лирика.
ГIабдула Даганов. «ЦIияб сон» (хабар)
Гъалбац1ов Гъ. «Сонетал»
ХIамзаев М. «ЦIуне, Аллагь, Дагъистан», «МагIарул мацI», «Нилъ руго магIарулал», «Кида магIарухъе нахъ руссинел нилъ», «Сапаралги рихун»
ХIасанов Ж. «Эбел», «Лъаларо, кида дилъ тIатараб ВатIан», «ЧанцIулха вачарав рекIел хиялаз»

ДАГЪИСТАНАЛЪУЛ ХАЛКЪАЗУЛ АДАБИЯТАЛДАСА

Хизгил Авшалумов. «Дир мадугьал – дир тушман»

Нурадин Юсупов. «Гьавураб къо» (поэма)
АхIмадхан Абу-Бакар. «Даргиязул ясал», «Магьидул хъалиян», «КIиго херлъи»
Ибрагьим ХIусейнов. «Имам Шамилги ягьудияв Юсупги»
Жачаев А., Атабаев М., МухIамадов Б.

АДАБИЯТАЛЪУЛ ТЕОРИЯ:

- Позмаялъул хIакъалъулъ баян жеги гIатIид гьаби.
- Пейзажияб лирикаялъул хIакъалъулъ баян гъварид гьаби.
- Асаралъул гIуцIиялъул хIакъалъулъ баян гIатIид гьаби.
- Трагедиялъул хIакъалъулъ баян. Драматургиял асаразул хIакъалъулъ бичIчIи гъварид гьаби.
- Художествияб адабияталъул баян гIатIид гьаби.
- КочIол анлъжугьабазул гIуцIи.
- Темаялъул, пикруялъул ва адабияб сипаталъул хIакъалъулъ баян гIатIид гьаби.

КЛАССТУН КЪВАТIИСЕБ ЦIАЛИ

1. ***Расул ХIамзатов. «Руччабазул кверал».***
2. ***Машидат Гъайирбекова. «РакIалъ цIа гIолеб буго».***
3. ***МухIамад Сулиманов. «Огниялда».***
4. ***Муса МухIамадов. «РикIкIадал мугIрузда», «ГIурччинаб квербацI».***
5. ***Фазу ГIалиева. «Гъалайчи».***
6. ***ХIусен ХIажиев. «Таваккал» (къиса).***
7. ***ГIабдулмажид Хачалов. «Чадил хIакъалъулъ рагIи».***
8. ***Тажудин Таймасханов. «ЧIегIерабнакIкI» (къиса).***
9. ***МухIамад ГIабдулхIалимов. «ЧIагоял тIугьдул».***

ЦӀалул предмет лъазабиялъул хӀасилал

Федералияб пачалихъияб лъай кьеялъул стандарталъул (хадубккун – ФГОС) тӀалабазда рекъон, «Авар адабият» лъазабун хадуб, цӀалдохъаби гьал хадусел ***напсиял, метапредметиял ва предметиял*** хӀасилазде щола:

Напсиял хӀасилал

«Авар адабият» лъазабиялъул лъикӀал хӀасилал ккола ***цӀалул*** ва ***тарбия кьеялъул*** хӀаракатал цадахъ хӀалтӀизаруни, адабияталъул социалияб, маданиябгун-рухӀияб къимат бугеб, жамагӀаталъ къабул гьарурал хьвадачӀвадиялъул, тӀадегӀанаб гӀамал-хасияталъул, яхӀ-намусалъул бицарал асарал малъиялдалъун.

Гьез кумек гьабула цӀалдохъанасе живго жиндаго лъазе, тарбия щвезе, цеве тӀезе, жиндирго пикру ккун чӀезе.

«Авар адабияталъ» малъиялъул хӀасилаз бихьизабула цӀалдохъан кин хӀадур вугевали жиндирго лъай гӀатӀид ва гъварид гьабизе, гьеб аслиял тарбия кьеялъулал мурадал тӀураялде буссинабизе.

Тарбия кьеялъул аслиял бутӀаби ккола:

Гражданияб тарбия кьеялъул рахъалъан

- щивав инсанасул ихтияразул, эркенлъабазул, цогидал гӀадамазул закониял ихтияразул, хӀажалъабазул хӀурмат гьаби;
- адабияталъул асаразулъ кколел лъугьа-бахъиназда рекъон хъизаналъулъ, цӀалулъ, росдал ва пачалихъалъул гӀумрудулъ жигараб гӀахьаллъи гьаби;
- экстремизм ва дискриминация къабул гьабунгутӀи;
- инсанасул гӀумруялъулъ социалиял институтазул бакӀ бичӀчӀи;
- адабияталъул асараздасан мисал босун, ккаралъур цоцазе кумек гьабизе хӀадурал рукӀине;
- школалъул хасал тадбиразда жигар бахъун хӀалтӀизе ва гӀадамазе пайдаялъе хӀалтӀизе (волонтёрство).

ВатӀан бокьиялъул тарбия кьеялъул рахъалъан

- жив Россиялъул ва Дагъистаналъул гражданин вукIин бичIчIи;
- ВатIаналдехун рокьи ва адаб-хIурмат бижизаби, ВатIаналдаса ва миллатал гIемераб Республикаялдаса чIухIи;
- жив магIарулав вукIин бичIчIи, гIагараб ракьалъул ва жиндирго миллаталъул маданият, тарих, мацI лъай;
- ВатIаналда цебе жиндирго налъи тIубазе кколеблъиялъул ва жавабчилъиялъул асар куцай;
- маданияб, динияб гIумруялъулъ гражданияб цолъи цIуни;
- адабияталъул асаразулъ загьирлъарал пачалихъалъул бергьенлъабазе – гIелмиял, маданиял, спорталъул, технологиязул рахъалъ, захIматалъул, рагъулал – битIараб къимат кьей;
- пачалихъалъул символазул, байрамазул, тарихияб ва тIабигIияб ирсалъул, батIиял миллатазул гIадатазул адаб-хатир гьаби.

РухIияб тарбия кьеялъул рахъалъан

- гIадамазул гIумруялъул, маданияталъул, мацIалъул рахъалъ ругел батIалъаби хIисабалде росараб жакъасеб гIелмуялъул даражаялда ва жамгIияб практикаялда дандекколеб цогояб бичIчIи лъугьинаби;
- асаразул багьадурзабазул рухIияб дуниялалъе битIараб къимат кьезе бажари;
- ккараб мехалъ тIадегIанаб гIамал-хасияталъул, яхI-намусалъул, хьвада-чIвадиялъул гIадамазул рахъалде цIайи гьаби;
- жамагIаталда рилълъанхъарал моралиял къагIидабазда рекъон хьвади;
- асоциалиял ишал нахъчIвазе бажари, жидерго ва цогидазул рукIа-рахъиналъе, хьвада-чIвадиялъе битIараб къимат кьезе бажари;
- живго эркенав инсан вукIин бичIчIи;
- жинца гьарулел ишаздехун жавабчилъиялъул бербалагьи куцай;
- жамагIаталъе пайдаял ишалги, цIалулгин гIелмиял, цIех-рехалъулал, творческиял ва цогидал хIалтIабиги гьаруларо, чIахIиязулгун ва гIисиназулгун, цадахъ хIалтIулел гIелцоязулгун гьоркьоблъи гьабизе бажари;

- инсанасул ва жамгIияталъул гIумруялъулъ хъизаналъул кIвар бичIчIи, хъизамалда гьоркьоб гьабулеб гIумруялъул къиматал рахъал къабул гьари, ва жидерго хъизамалда гьоркьоре унел гIадамаздехун хIурматияб ва тIалабалъулаб бербалагьи гIуцIи.

Эстетикияб тарбия кьеялъул рахъалъан

- батIияв чиясдехун ва гьесул пикруялдехун, щивав чиясул цо сундениги бугеб бербалагьиялдехун, диналдехун, мацIалдехун, маданияталдехун, гIадатаздехун ва тарихалдехун хIалбухъъи гьечIеб балагьи лъугьинаби;
- цогидазулгун гар-гар гьабизе, гьел ричIчIизе хIадураллъун ва бажари бугеллъун куцай;
- гIел бащадазда ва чIахIиязда гьоркьоб хьвада-чIвадизе лъай, школалъул жидецаго жидеего нухмалъи гьабулел гIуцIабазулъ ва жидерго гIелалъе дандеккараб жамгIияб гIумруялъулъ гIахьаллъи гьаби;
- искусствоялъул, адабияталъул эмоционалияб (рекIее асар гьабулеб) хасият бихьи;
- адабияталъулъ ва искусствоялъул цогидал тайпабазулъ жалго загьир гьаризе бугеб рес бихьи ва гьеб ресалдаса пайда босизе ругьунлъи;
- Россиялъул ва Дагъистаналъул халкъаз нилъее тарал искусствоялъул, адабияталъул, кIалзул гьунаралъул бечелъиги къиматги бичIчIи.

Сахлъи цIуниялъул тарбия кьеялъул рахъалъан

- цIаларал асаразул мисалалда, жиндирго гIумруялъул хIалбихьи хIисабалде босун, инсанасул гIумруялъул кIвар, къимат бичIчIи;
- жиндирго сахлъиялдехун жавабчилъиялъулаб бербалагьи куцай, ва гьеб цIунизе пайдаял тадбирал гьаризе ккей бичIчIи;
- заралиял гIамалал (гьекъей, хъалиян цIай, наркотикал хIалтIизари) ва гьел хьвадизариялъул хIасил бичIчIи;
- сахлъи цIуниялъул мурадалда интернеталдаса ва тIабигIаталдаса битIун пайда боси;
- хIинкъи гьечIеб ва сах-саламатаб гIумру гьабизе лъай;
- гIадамазул сахлъиялъеги гIумруялъеги хIинкъи бугел лъугьа-бахъинал ккараб мехалъ, хьвада-чIвадиялъул къагIидабиги лъай;

- жиндирго ва сверухъ ругезул эмоционалияб хIалалъе къимат кьезе ва гьеб низамалда чIезабизе бажари, адабияталдаса мисалазде мугъчIвайги гьабун;
- жиндирго ва цогидазул хьвада-чIвадиялъулъ гъалатI ккезе рес ва ихтияр букIин бичIчIи.

ЗахIматалъул тарбия кьеялъул рахъалъан

- бокьараб хIалтIул ва хIалтIухъанасул къимат ва адаб гьаби;
- адабияталъул асараздаса ва жидерго гIумруялъул лъаялдаса, хIалбихьиялдаса пайда босун, батIи-батIиял пишабазул, хIалтIабазул хIакъалъул лъай ва баянал гIатIид гьари;
- жиндирго пиша камилъизабиялъул мурадалда тIубараб гIумруялъ цIалдезе ккей бичIчIи, литературиял багьадурзабаздасаги мисал босун;
- сверухъе ругел тIасарищизе бегьулел, жиндиего рокьулел махщелазул хIисабги гьабун, лъай босиялде жиндирго бугеб чIарахьараб гъираги хIисабалде босун, лъай босиялъе хадубккун жиндаго хасаб нух бичIчIун тIаса бищи ва гьелда рекъон цIали гIуцIи.

Экологияб тарбия кьеялъул рахъалъан

- жамгIиял ва тIабигIиял гIелмабазул кумекалдалъун жиндиего щвараб лъаялдаса пайдаги босун, гьелда рекъон рорцине жиндирго ишал ва гьезул ккезе бегьулел хIасилал;
- рухIчIаголъабазул ва хурдузул сверухъ бугеб дунялалдехун ва цоцаздехун бугеб бухьеналъул яги гьоркьоблъиялъул бицунеб гIелмуялъул (экология) лъай ва маданияб даража борхи;
- сверухъ бугеб тIабигIаталъе рекIкI гьабулел ишал гьарунгутIи ва гьединал ишал хIехьезе кIунгутIи, адабияталъул мисалаздеги мугъчIвай гьабун;
- сверухъ бугеб тIабигIаталдехун цIуна-къараб бербалагьи букIинаби, тIабигIат цIуниялъул мурадалда ишал гьаризе хIадурав вукIин.

ГIелму малъиялъул кIвар

- щай жив цIалулев вугев, щиб мурадалъе гIоло жинца лъай борхизабулеб бугебали бичIчIун, жиндирго лъай босиялдехун ва борхизабиялдехун, пикру-гIакълу цебетIезабиялдехун жавабчилъиялъул бербалагьи лъугьинаби;
- хъвада-чIвадиялъул, вукIа-вахъиналъул суалазулъ инсан ва тIабигIат, жамагIат цебетIеялъул хIакъалъулъ ругел ахирисел гIелмиял баяназде, бербалагьиялде, хасго жамгIиял ва тIабигIиял гIелмабазде мугъчIвай гьаби;
- малъарал ва жинцаго цIаларал асаразде мугъчIвайги гьабун, тIабигIатгун ва жамагIатгун инсанасул бугеб бухьен бичIчIи;
- сверухъ бугеб дуниял бичIчIизе, гьелда нахъгIунтIизе мурадалда каламалъул ва цIалдохъанлъиялъул даража борхизаби;
- адабият малъиялдаса пайдаги босун, цIех-рех гьабиялъул лъай ва бажари щула гьаби;
- мацI ва адабият лъазабиялъ тIолго дуниял лъазе нух рагьи

Метапредметиял хIасилал

- Жинца гьабулеб цIалиялъул, живго жиндаго чIун, мурад бихьизабизе, цIалиялъулъ жиндиего цIиял масъалаби лъезе, лъай борхизабиялъулъ гъира цIикIкIинабизе;
- жиндирго мурадал тIуразариялъе гIоло, живго жиндаго чIун, планал гьаризе; цIалул ва лъай борхизабиялъул масъалаби тIуразе, хIасил кьолел къагIидаби ричIчIун тIаса рищизе;
- калам ва гаргар гьабиялъул къагIидаби дандрекъон кколедухъ хIалтIизаризе лъазе, каламалъул монологиял ва диалогиял формабаздаса ва гьезул батIи-батIиял тайпабаздаса пайда босизе;
- жинцаго тIоритIулел хIалтIаби планалда рухьинаризе (дандеккезаризе); жинцаго гьабулеб хIалтIуда хадуб халкквезе; цере лъурал масъалабазул ва тIалабазул гIорхъода гьарулел хIалтIабазул къагIидаби чIезаризе;
- цIалул масъала тIубаялъул дурусльиялъе ва гьеб тIубазабизе жиндирго бугел ресазе битIараб къимат кьезе лъай;
- жиндиего битIараб къимат кьезеги жиндаго хадуб халкквезеги бажари; цIалул ва нахъгIунтIиялъул хIалтIаби тIасарищизе лъай;
- рагIабазул магIна бихьизабизе, гIаммаб хIасил гьабизе, цоцада релълъинаризе, цоцада релълъарал предметал тайпабазде рикьизе; гьел тайпабазде рикьиялъе кьучI ва роцен балагьизе;
- гIиллаялъулаб бухьен чIезабизе, цIех-рех гьабизе, цоцалъ рекъезарун пикраби загьир гьаризе, ургъун хIасил гьабизе ва цIияб хIасилалде вачIине бажари;
- мугIалимасда ва гIел бащададазда цадахъ цIалиялда хурхарал хIалтIаби гьаризе, къокъаялъулъ живго цохIо, батIаго хIалтIизе;
- дагIба-рагIи ккараб мехалъ, киназулгогунги рекъезабун, киназулго ругел мурадалги хIисабалде росун, гIаммаб хIукмуялде вачIине;
- жиндирго пикру загьир гьабизе бажари;
- жинца загьир гьабураб пикру битIараб букIин бихьизабизе, далил бачине ва къеркьезе бажари;
- жиндирго ишалъул план гьабизе ва гьеб рукIалиде ккезабизе,
- жиндирго рекIел асар, пикраби ва тIалабал ричIчIизаризе, гара-чIвари гьабиялъул мурадалда калам гьабиялъе хIажалъулел къагIидаби ричIчIун хIалтIизаризе бажари;

- информациялъулабгин-коммуникативияб технологиялдаса пайда босизе бажари;
- батIи-батIиял пикраби загьир гьаризе ихтияр букIиналъе мукIурлъизе ва, гьебги хIисабалдеги босун, цадахъ рекъон хIалтIизаризе жигар бахъи;
- жиндирго пикру ва ракIчIей цогидазда бичIчIизабизе, гьелъие кьучIал хIужжаби рачине;
- цадахъ рекъон хIалтIулаго ва гIаммаб хIукмуялде рачIунаго, жиндирго пикру цогидазул пикругун рекъезабизе бажари;
- хIукму гьабилалде ва битIараб пикру тIаса бищилалде цебе батIи-батIиял пикраби мухIкан гьаризе ва дандекквезе бажари;
- цадахъ хIалтIулаго, дандекколарел мурадал ругониги, гIаммаб хIукмуялде рачIине бажари;
- жиндирго иш гIуцIиялъе ва дандиявгун рекъон хIалтIиялъе дандекколел суалал лъезе бажари.

Предметиял хIасилал:

- МагIарулазул ва цогидал халкъазул фольклоралъул, авар ва цогидал Дагъистаналъул миллатазул адабияталъул лъазарурал асаразул аслиял темаби ва церечIарал масъалаби ричIчIизе;
- жинцаго цIализе фольклоралъул асарал тIасарищизе;
- жинцаго загьир гьабураб кIалзул ва хъвавул каламалъулъ фольклоралъул гIисинал жанрал (кицаби, абиял ва гь.ц.) хIалтIизаризе;
- дандекколеб интонацияги цIунун, маргьаби ва къисаби пасихIго цIализе;
- жиндирго каламалъулъ халкъиял маргьабазе хасиятал художествиял къагIидабиги хIалтIизарун, маргьаби рицине;
- маргьабазулъ гьезие хасиятал художествиял къагIидаби ратизе ва гьелъул кьучIалда маргьабазул жанрал ратIагьаризе, литературияб маргьа фольклориялдаса батIабахъизе;
- батIи-батIиял халкъазул маргьаби дандекквезе, гьезулъ щибаб халкъалъул хьвада-чIвадиялъул мурадлъун бугел рахъал кин рихьизарун ругелали бихьизе (цогидал халкъазулги жиндирго халкъалъулги мурадлъун ругел хасиятазулъ (идеалазулъ) гIаммаб жо ва батIалъи батизе);

- маргъа яги къиса ургъизе (цо кициялда рекъонги бегьула), яги хадуб-цебе рекъараб, цо магІнаяб мухъ цІунараб хабар ургъизе;
- батІи-батІиял халкъазул кочІодалъун хъварал бахІарчилъиялъул тарих бицунел асарал дандекквезе ва гьезул миллиял хаслъаби ратІагьаризе;
- мухІканал хасал рихьизариялги нухмалъиялъе росун, живго жиндаго чІун цІализе, батІи-батІиял халкъазул кІалзул асарал тІасарищизе;
- темабазул, церечІарал масъалабазул ва сипатазул рахъалъ батІи-батІиял халкъазул фольклоралъул асаразда гьоркьор ругел хурхенал чІезаризе (ре-лълъенлъи ва батІалъи хІисабалде босун);
- тексталъул жанралъулгин-сипаталъул тІабигІатги хІисабалде босун, дандекколедухъ анализ гьабулеб къагІида тІасабищизе;
- художествияб тексталъулъ поэтикаялда хурхарал бакІал ратизе, гьелъул художествияб ва магІнаялъулаб кІвар бихьизе;
- баян кьураб хасияталъул цогидазул текстал дандекквезе ва хІужжабаздалъун гьезие къимат кьезе;
- искусствоялъул батІиял алатаздалъун гІуцІарал художествияб тексталъул баяназе (интерпретациялъе) къимат кьезе;
- литературиял асараздаги гьел хъвараб заманалдаги гьоркьоб бугеб бухьен бичІчІизе; гьезулъ бугеб заманалъ хисизабулареб, ай киналго заманазе дандекколеб рухІияб бечелъиялъул жакъа къоялдехун бугеб хурхен загьир гьабизе;
- литературияб асаралъул анализ гьабизе, гьеб кинаб тайпаялъул, жанралъул бугебали чІезабизе, литературияб асаралъул тема, идея, рухІияб пафос баян гьабизе ва бичІчІизе, гьелъул героязе къимат кьезе, цо яги чанго асаралъул героял дандекквезе бажари;
- асаралъулъ сюжеталъул, композициялъул бутІаби, мацІалъул хаслъаби рихьизари, асаралъул идеялъулабгин-художествияб магІна рагьизе гьезул бугеб кІвар (филологияб анализалъул бутІаби) бичІчІи, литературияб асаралъул анализ гьабулаго, бищунго гІадатаб литературоведениялъул терминология лъай;
- авар адабияталъул ва маданияталъул рухІиялгин-хьвада-чІвадиялъул, адабалъул къиматал жалазда ракІ хурхинаби, гьел цогидал халкъазул рухІиялгин-хьвада-чІвадиялъул къиматал жалгун дандекквей;

- адабияталъул асараздехун жиндирго хасаб пикру лъугьин ва гьезие къимат кьей;
- малъарал, лъазарурал литературияб асаразул хIакъалъулъ (цо-цо мехалъ, хIажалъиялда рекъон) жиндаго бичIчIулеб баян кьей;
- героялдехун авторасул ва жиндирго гьоркьоблъи загьир гьаби;
- гIенеккун батIи-батIиял жанразул литературиял асарал ричIчIи, пикру гьабун цIали ва цIалараб асар дандрекъон кколедухъ битIун бичIчIи;
- харбидалъун, ай прозаялдалъун хъварал асарал яги гьезул бутIаби, рахьдал мацIалъул сипатиял алатаздаса ва тексталдаса росарал цитатаздаса пайдаги босун, цIидасан рицинеги, цIалараб яги гIенеккун рагIараб тексталда тIаса лъурал суалазе жавабал кьезеги, кIалзул формаялда батIи-батIияб тайпаялъул монологал загьир гьаризеги, диалог гIуцIизеги бажари;
- лъазарурал асараз тематикаялда, проблематикаялда хурхарал темабазда тIаса изложениял яги сочинениял, классалда яги рокъор кьурал творческиял хIалтIаби, адабияталъул ва гIаммал культуриял темабазда тIаса рефератал хъвай;
- рагIабаздасан гIуцIараб искусствоялъул гьунар хIисабалда, адабияталъул дандекквеязул тIабигIат, адабияталъул асаразул берцинлъи, эстетика бичIчIи;
- рахьдал мацIалъул рагIул бугеб эстетикияб кIварги адабияталъул асаразул художествиял сипатал гIуцIиялъулъ, мацIалъул батIи-батIиял алатазул бугеб кIварги бичIчIи.

КЛАССАЗДЕ РИКЬУН ПРЕДМЕТИЯЛ ХIАСИЛАЛ:

5 класс

1) адабияталъул инсанияталъулаб кIвар ва гьелъ ватIаналде рокьи, халкъазда гьоркьоб гьудуллъи бижизабизе;

2) хъвадарухъанлъи махщел букIин ва адабияталъул асаразул гIелмиял, публицистикиял асараздаса батIалъи бичIчIизе;

3) художествияб асар бичIчIиялъул, гьелъул анализ гьабиялъул, гьелъие баян кьеялъул аслиял гьунарал церетIезаризе;

- асаралъул тема ва идея битIун чIезабизе, адабияталъул тайпабазул ва жанразул хIакъалъулъ аслияб бичIчIи букIине, героязул сипатал рахъизе лъай, шигIрияб ва прозаялъулаб мацIалъул батIалъи чIезабизе;
- аслиял адабияталъул терминазул магIна бичIчIизе, лъазе ва гьел асаралъул анализ гьабулаго битIун хIалтIизаризе бажаризе, гьезие битIараб баян кьезе бажаризе: художествияб адабият ва халкъияб кIалзул гьунар; проза ва поэзия; художествияб образ; адабияталъул жанрал (халкъияб маргьа, хабар, къиса, кечI, басня); тема, идея, проблематика; сюжет, композиция; адабияталъул героязул мацIалдалъун гьезул сипат бахъизе; портрет, пейзаж, художествияб алат; эпитет, дандекквей, метафора, олицетворение; аллегория; наку (ритм), рифма;
- цIаларал асаразул темаби, сюжетал ва образал цоцада дандекквезе лъазе;
- фольклоралъул ва адабияталъул асарал цогидал махщалил тайпабигун (кино, театр, суратал рахъи, музыка) учителасул кумекалдалъун яги живго жиндаго чIун дандекквезе лъазе;

4) пасихIго цIализе ва 5 кечI рекIехъе лъазабизе, гьез жиндиего гьабураб асар загьир гьабизе бажаризе;

5) цIалараб асаралъул хIасил бицине бажари (дурусаб, къокъ гьабураб яги тIаса бищараб бутIаялъул), цIаларалда тIасан суалазе жавабал кьезе ва жинцаго суалал лъезе бажари;

6) цIаларал асаразда тIасан гьабулеб накъиталда, хабаралда гьорлъ гIахьаллъизе, асаралъе битIараб къимат кьезе хIужаби ралагьизе лъазе;

7) кIалзулаб ва хъвавулаб калам цебетIезабизе, батIи-батIиял жанразул хIалтIаби тIуразарияалдалъун (70 ва цIикIкIун рагIиялдаса гIуцIараб);

8) фольклориял ва адабияталъул асаразе къимат кьезе ва гьезул баян гьабизе бажаризе;

9) сверухъ бугеб дуниял лъикI лъаялъе, рухIияб цIебетIеялъе, эстетикияб ва эмоционалияб асар щвеялъе фольклоралъул ва адабияталъул бугеб кIвар бичIчIизе;

10) паракъатаб заманалда цIалулел асаразул сияхI мугIалимгун данд-бай, цIиял асарал цIалиялдалъун гIакълу камил гьабизе;

11) мугIалимасул нухмалъиялда гъоркь цIалул проектал гIуцIиялда гъорлъ гIахьаллъизе ва гьел рихьизаризе ругьунлъизе;

12) Словарал, справочникал, электронниял ресал битIун хIалтIизаризе бажаризе.

6 класс

1) адабияталъул инсаниятаалъулаб кIвар ва гьелъ ватIаналде рокьи, халкъазда гьоркьоб гьудуллъи бижизаби;

2) хъвадарухъанлъи махщел букIин ва адабияталъул асаразул гIелмиял, публицистикиял асараздаса батIалъи бичIчIи;

3) художествияб асар бичIчIиялъул, гьелъул анализ гьабиялъул, гьелъие баян кьеялъул гьунар цебетIезабизе;

- асаралъул тема ва идея битIун чIезабизе, адабияталъул тайпабазул ва жанразул хIакъалъулъ аслияб бичIчIи букIине, асаралъул героясул ва авторасул позиция бичIчIизе ва рагьизе бажари; герояазул сипатал рахъизе лъай, шигIрияб ва прозаялъулаб мацIалъул батIалъи чIезабизе;
- аслиял адабияталъул терминазул магIна бичIчIи ва гьел асаралъул анализ гьабулаго битIун хIалтIизаризе бажаризе, гьезие битIараб баян кьезе бажари: художествияб адабият ва халкъияб кIалзул гьунар; проза ва поэзия; художествияб образ; адабияталъул жанрал (халкъияб маргьа, хабар, къиса, кечI, басня); тема, идея, проблематика; сюжет, композиция; адабияталъул герояазул мацIалдалъун гьезул сипат бахъи; портрет, пейзаж, художествияб алат; эпитет, дандекквей, метафора, олицетворение; аллегория; наку (ритм), рифма;
- художествияб формаялъул алатал ратизе ва гьезда гьоркьоб бугеб бухьен загьир гьабизе;

- батIи-батIиял асарал, гьезул бутIаби, темаби, сюжетал ва образал цоцада дандекквезе лъазе;
- фольклоралъул ва адабияталъул асарал цогидал махщалил тайпабигун (кино, театр, суратал рахъи, музыка) учителасул кумекалдалъун данде-кквезе лъазе;

4) пасихIго цIализе ва 7 кечI рекIехъе лъазабизе, гьез жиндиего гьабураб асар загьир гьабизе бажари;

5) цIалараб асаралъул бицине бажари (дурусаб, къокъ гьабураб яги тIаса бищараб бутIаялъул), цIаларалда тIасан суалазе жавабал кьезе ва жинцаго суалал лъезе бажари;

6) цIаларал асаразда тIасан гьабулеб накъиталда, хабаралда гъорлъ гIахьаллъизе, асаралъе битIараб къимат кьезе хIужаби ралагьизе лъазе;

7) кIалзулаб ва хъвавулаб калам цебетIезабизе, батIи-батIиял жанразул хIалтIаби тIуразариялдалъун (100 ва цIикIкIун рагIиялдаса гIуцIараб);

8) эстетикияб кIвар, магIнаялде кIвар кьун цIали (смысловое чтение) ресалги хIалтIизарун, малъарал фольклориял ва адабияталъул асаразе къимат кьезе;

9) сверухъ бугеб дуниял лъикI лъаялъе, рухIияб цIебетIеялъе, эстетикияб ва эмоционалияб асар щвеялъе фольклоралъул ва адабияталъул бугеб кIвар бичIчIи;

10) паракъатаб заманалда цIалулел асаразул сияхI мугIалимгун дандбай, цIиял асарал цIалиялдалъун гIакълу камил гьаби;

11) мугIалимасул нухмалъиялда гъоркь цIалул цадахъал (коллективный) проектал гIуцIиялда гъорлъ гIахьаллъизе ва гьел рихьизаризе ругьунлъизе;

12) словарал, справочникал, электронниял ресал битIун хIалтIизаризе бажари.

7 КЛАСС

1) Адабияталъул инсанияталъулаб ва рухIиябгун-намусалъул рахъалъ къимат, гьелъул ВатIаналдехун рокьи бижизабиялъулъ, гIемер миллатазул Россиялъул халкъазда гьоркьоб гьудуллъиялъул ва цолъиялъул асар куцаялъулъ гьелъул бугеб кIвар бичIчIизе;

2) Адабият искусствоялъул тайпа букIин бичIчIизе, художественнияб текст гIелмияб, ишалъулаб яги публицистикияб тексталдаса батIа-бахъизе лъай;

3) Халкъияб кIалзул гьунаралъул ва художественнияб литератураялъул магIнаялъулаб ва эстетикияб анализ гьаби; цIалараб бичIчIи, гьелъул анализ гьаби ва гьелъие къимат кьезе, адабияталъул асаразулъ дунялалъул художественнияб къагIидаялъ сурат бахъун букIин бичIчIизе:

- форма ва магIна хIисабалде босун асаралъул анализ гьабизе; гьелъул тема, проблематика ва идеияб магIна загьир гьабизе, кинаб тайпаялде (род) гъорлъе унебали чIезабизе; багьадурасул, авторасул ва бицунев чиясул (рассказчик) позиция рагьизе лъазе; гIахьаллъулел героязе – персонажазе къимат кьезе; асаралъул аслияб тунка-гIуси (конфликт) ва гIуцIцIиялъул хаслъаби ратизе; асаралъулъ халкъалъ нравственниялгун философиял, тарихиял ва эстетикиял суалазде жиндирго бугеб бербалагьи, бичIчIи загьир гьабун букIин бихьизабизе; художественнияб асаралъул (шигIрияб ва прозаялъул) мацIалъул хаслъи загьир гьабизе;
- адабияталъул теориялда хурхарал баяназул магIна ва гьел хIалтIизариялъул аслиял къагIидаби лъазе, асаралъул анализ гьабулелъул гьездаса пайда босизе малъизе, жидерго гъалатIал ва халкквеял битIун рихьизаризе бажаризе; хъвавулаб адабият ва халкъиял кIалзул гьунаразул асарал; проза ва поэзия; художествияб сипат; тайпа (лирика, эпос, драма), жанрал (хабар, къиса, роман, поэма, кечI); литературияб асаралъул форма ва гIуцIцIи; тема, идея, проблематика, пафос (бахIарчилъиялъул, патриотикияб, гражданственнияб ва гь. ц); сюжет, композиция, эпиграф; лъугьа-бахъин цебетIеялъул бутIаби: экспозиция, завязка, лъугьа-бахъин цебетIей, кульминация, развязка; автор, хабар бицунев чи (рассказчик), литературияв багьадур, лирикияв багьадур, багьадурасул хабаралъул характеристика; сурат (портрет), пейзаж, интерьер, художествияб деталь; юмор, ирония, сатира; эпитет, метафора, дандекквей; олицетворение, гипербола; антитеза, аллегория; анафора, кочIол роцен. Наку (ритм), рифма, аллитерация, строфа;
- Асаразулъ художественнияб формаялъул рахъал рихьизаризе ва гьезда гьоркор бухьенал ратизе;
- Асарал дандекквезе, гьезул кескал, сипатал, сюжетал дандекквезе, темаби, проблемаби, жанрал, художествиял ресал, мацIалъ ул хаслъи дандекквезе;

- цIаларал асарал искусствоялъул батIиял тайпабигун (живопись, музыка, театр, кино) дандекквезе;

4) кучIдул ва прозаялъул асарал пасихIго цIализе, 9-ялдаса дагьал гьечIел кучIдул рекIехъе лъазаризе;

5) батIи-батIиял къагIидабиги хIалтIизарун, цIаларалъул къокъаб хIасил бицине, цIалараб асаралда тIасан лъурал суалазе жаваб кьезе ва жидецаго суалал лъезе, къокъаб хIасил бицине, фабула рагьизе лъазе;

6) цIаларалда тIасан гьабулеб накъиталда, кIалъаялда гъорлъ гIахьаллъи гьабизе, авторасул позициягун жиндир-го позиция дандекквезе, цIаларалъе къимат кьезе;

7) батIи-батIияб тайпаялъул (жанразул) кIалзул ва хъвавул хIалтIаби тIуразаризе (150 ва цIикIкIун рагIудаса гIуцIараб), хасаб темаялда цIалараб асаралде мугъчIвай гьабун, сочинение-рассуждение хъвазе, учителасул бетIерлъиялда гъоркь жинцаго хъварал текстазда гъалатIал ратизе ва гьел ритIизаризе; доклад, конспект, аннота-ция, эссе, хъвазе къваригIараб информация балагьизе лъазе;

8) эстетикияб кIвар, магIнаялде кIвар кьун цIали (смысловое чтение) ресалги хIалтIизарун, малъарал асаразе къимат кьезе;

9) сверухъ бугеб дуниял лъикI лъаялъе, рухIияб цIебетIеялъе, эстетикияб ва эмоционалияб асар щвеялъе фольк-лоралъул ва адабияталъул бугеб кIвар бичIчIизе;

10) паракъатаб заманалда цIалулел асаразул сияхI мугIалимгун дандбазе, цIиял асарал цIалиялдалъун гIакълу ка-мил гьабизе;

11) мугIалимасул нухмалъиялда гъоркь цIалул проектал гIуцIиялда гъорлъ гIахьаллъизе ва гьел рихьизаризе ругьунлъизе;

12) энциклопедиял, словарал, справочникал, электронниял ресал битIун хIалтIизаризе бажари.

8 КЛАСС

1) Адабияталъул инсанияталъулаб ва рухIиябгун-намусалъул рахъалъ къимат, гьелъул ВатIаналдехун рокьи бижизабиялъулъ, гIемер миллатазул Россиялъул халкъазда гьоркьоб гьудуллъиялъул ва цолъиялъул асар куцаялъулъ гьелъул бугеб кIвар бичIчIизе;

2) адабият искусствоялъул тайпа букIин бичIчIизе, художественнияб текст гIелмияб, ишалъулаб яги публицистикияб тексталдаса батIа-бахъизе лъай;

3) халкъияб кIалзул гьунаралъул ва художественнияб литератураялъул магIнаялъулаб ва эстетикияб анализ гьаби; цIалараб бичIчIи, гьелъул анализ гьаби ва гьелъие къимат кьезе, адабияталъул асаразулъ дунялалъул художественнияб къагIидаялъ сурат бахъун букIин бичIчIизе:

- форма ва магIна хIисабалде босун, асаралъул анализ гьабизе; гьелъул тема, проблематика ва идеияб магIна загьир гьабизе, кинаб тайпаялде (род) гьорлъе унебали чIезабизе; багьадурасул, авторасул ва бицунев чиясул (рассказчик) позиция рагьизе лъазе; гIахьаллъулел героязе – персонажазе къимат кьезе; асаралъул аслияб тунка-гIуси (конфликт) ва гIуцIцIиялъул хаслъаби ратизе; асаралъулъ халкъалъ нравственниялгун философиял, тарихиял ва эстетикиял суалазде жиндирго бугеб бербалагьи, бичIчIи бихьизаби; художественнияб асаралъул (шигIрияб ва прозаялъул) мацIалъул хаслъи загьир гьабизе;
- адабияталъул теориялда хурхарал баяназул магIна ва гьел хIалтIизариялъул аслиял къагIидаби лъазе, асаралъул анализ гьабулелъул гьездаса пайда босизе малъизе, жидерго гъалатIал ва халкквеял битIун рихьизаризе; хъвавулаб адабият ва халкъиял кIалзул гьунаразул асарал; проза ва поэзия; художествияб сипат; тайпа (лирика, эпос, драма), жанрал (хабар, къиса, роман, поэма, кечI); литературияб асаралъул форма ва гIуцIцIи; тема, идея, проблематика, пафос (бахIарчилъиялъул, патриотикияб, гражданственнияб ва гь. ц); сюжет, композиция, эпиграф; лъугьа-бахъин цебетIеялъул бутIаби: экспозиция, завязка, лъугьа-бахъин цебетIей, кульминация, развязка; автор, хабар бицунев чи (рассказчик), литературияв багьадур, лирикияв багьадур, багьадурасул хабаралъул характеристика; сурат (портрет), пейзаж, интерьер, художествияб деталь; юмор, ирония, сатира; эпитет, метафора, дандекквей; олицетворение, гипербола; антитеза, аллегория; анафора, эпифора, кочIол роцен. Наку (ритм), рифма, аллитерация, строфа;

- цIаларал асаразул тарихиябгун-адабияталъул рахъалъ хал гьабизе (асар хъвараб тарихияб заманалде, гьеб гъорлъе унеб литературияб тайпаялде кIвар кьун, анализ гьабизе;
  - асаразулъ художественнияб формаялъул рахъал рихьизари ва гьезда гьоркор бухьенал рати;
  - асарал дандекквезе, гьезул кескал, сипатал, сюжетал дандекквезе, темаби, проблемаби, жанрал, художествиял ресал, мацIалъул хаслъи дандекквезе;
  - цIаларал асарал искусствоялъул батIиял тайпабигун (живопись, музыка, театр, кино) дандекквезе;

4) кучIдул ва прозаялъул асарал пасихIго цIализе, 11-ялдаса дагьал гьечIел кучIдул рекIехъе лъазаризе;

5) батIи-батIиял къагIидабиги хIалтIизарун, цIаларалъул къокъаб хIасил бицине, цIалараб асаралда тIасан лъурал суалазе жаваб кьезе ва жидецаго суалал лъезе, къокъаб хIасил бицине, фабула рагьизе;

6) цIаларалда тIасан гьабулеб накъиталда, кIалъаялда гъорлъ гIахьаллъи гьабизе, авторасул позициягун жиндирго позиция дандекквезе, цIаларалъе къимат кьезе;

7) батIи-батIияб тайпаялъул (жанразул) кIалзул ва хъвавул хIалтIаби тIуразаризе (200 ва цIикIкIун рагIудаса гIуцIараб), хасаб темаялда цIалараб асаралде мугъчIвай гьабун, сочинение-рассуждение хъвазе, учителасул бетIерлъиялда гъоркь жинцаго хъварал текстазда гъалатIал ратизе ва гьел ритIизаризе; доклад, конспект, аннотация, эссе, отзыв хъвазе; батIи-батIиял цитатабиги хIалтIизарун, литературиябгун-творческияб хIалтIи хъвазе кваригIараб информация балагьизе;

8) эстетикияб кIвар, магIнаялде кIвар кьун цIали (смысловое чтение) ресалги хIалтIизарун, малъарал асаразе къимат кьезе;

9) сверухъ бугеб дуниял лъикI лъаялъе, рухIияб цIебетIеялъе, эстетикияб ва эмоционалияб асар щвеялъе фольклоралъул ва адабияталъул бугеб кIвар бичIчIизе;

10) паракъатаб заманалда цIалулел асаразул сияхI мугIалимгун данд-базе, цIиял асарал цIалиялдалъун гIакълу камил гьабизе;

11) мугIалимасул нухмалъиялда гъоркь цадахъал (коллективиял) цIалул проектал гIуцIиялда гъорлъ гIахьаллъизе ва гьел рихьизаризе ругьунлъизе; цIех-рех гьабиялъул хIалтIаби гьаризе.

9 КЛАСС

1) Адабияталъул инсаниятальулаб ва рухIиябгун-намусалъул рахъалъ къимат, гьелъул ВатIаналдехун рокьи бижизабиялъулъ, гIемер миллатазул Россиялъул халкъазда гьоркьоб гьудуллъиялъул ва цолъиялъул асар куцаялъулъ гьелъул бугеб кIвар бичIчIизе;

2) адабият искусствоялъул тайпа букIин бичIчIизе, художественнияб текст гIелмияб, ишалъулаб яги публицистикияб тексталдаса батIа-бахъизе лъай;

3) халкъияб кIалзул гьунаралъул ва художественнияб литератураялъул магIнаялъулаб ва эстетикияб анализ гьаби; цIалараб бичIчIизе, гьелъул анализ гьабизе ва гьелъие къимат кьезе, адабияталъул асаразулъ сверухъ бугеб дунялалъул художественнияб къагIидаялъ сурат бахъун букIин бичIчIизе:

- форма ва магIна хIисабалде босун асаралъул анализ гьабизе; гьелъул тема, проблематика ва идеияб магIна загьир гьабизе, кинаб тайпаялде (род) гьорлъе унебали чIезабизе; багьадурасул, авторасул ва бицунев чиясул (рассказчик) позиция рагьизе лъазе; гIахьаллъулел героязе – персонажазе къимат кьезе; асаралъул аслияб тунка-гIуси (конфликт) ва гIуцIцIиялъул хаслъаби ратизе; асаралъулъ халкъалъ нравственниялгун философиял, тарихиял ва эстетикиял суалазде жиндирго бугеб бербалагьи, бичIчIи бихьизаби; художественнияб асаралъул (шигIрияб ва прозаялъул) мацIалъул хаслъи загьир гьабизе; хъвадарухъанасул хатIалъе хасиятал калам пасихI гьабулел ресал ратизе, авторасул мацIалъул ва стилалъул хаслъи рагьизе ва гьез асаралъулъ тIуразарулел масъалаби рихьизаризе;
- адабияталъул ва халкъиял кIалзул гьунаралъул асарал; проза ва поэзия; художественнияб сипат, лъугьа-бахъин (факт), ургъун бахъи (вымысел); адабияталъул чвахиял (романтизм, реализм), тайпаби (лирика, эпос, драма), жанрал (хабар, къиса, роман, комедия, трагедия, драма, баллада, кочIолаб сайигъат (послание), поэма, ода, элегия, сонет); литературияб асаралъул форма ва гIуцIцIи; тема, идея, проблематика, пафос (бахIарчилъиялъул, патриотикияб, гражданственнияб ва гь. ц); сюжет, композиция, эпиграф; лъугьа-бахъин цебетIеялъул рахас: экспозиция, завязка, лъугьа-бахъин цебетIей, кульминация, развязка, эпилог; лирикияб отступление; конфликт; образазул читIир (система); автор, хабар бицунев чи (рассказчик), литературияв багьадур, лирикияв багьадур, багьадурасул

хабаралъул характеристика; сурат (портрет), пейзаж, интерьер, художественнияб деталь; символ, бахчараб магIна (подтекст), психологизм; реплика, диалог, монолог; ремарка; юмор, ирония, сатира; эпитет, метафора, дандекквей; олицетворение, гипербола, параллелизм; риторикияб суал; инверсия, антитеза, аллегория; анафора, кочIол роцен. Наку (ритм), рифма, аллитерация, строфа, афоризм;

- цIаларал асаразул тарихиябгун-адабияталъул рахъалъ хал гьабизе (асар хъвараб тарихияб заманалде, гьеб гъорлъе унеб литературияб тайпаялде кIвар кьун, анализ гьабизе;
- асарал малъулел хъвадарухъабазул биографиязул бищун кIвар бугел лъугьа-бахъиназул, литературиябгун тарихияб цебетIеялъул хаслъабазул, авторасул гьездехун бугеб бербалагьиялъул, асаразул проблематикаялъул хIакъалъулъ лъазе;
- асаразулъ художественнияб формаялъул рахъал рихьизари ва гьезда гъоркор бухьенал ратизе; цIалараб асаралъул тайпаялъул (род), жанриял хасиятал ратизе;
- асарал дандекквезе, гьезул кескал, сипатал, сюжетал дандекквезе, темаби, проблемаби, жанрал, художествиял ресал, мацIалъул хаслъи дандекквезе;
- цIаларал асарал искусствоялъул батIиял тайпабигун (живопись, музыка, театр, кино, балет, компьютерияб графика) дандекквезе;

4) кучIдул ва прозаялъул асарал пасихIго цIализе, 12-ялдаса дагьал гьечIел кучIдул рекIехъе лъазаризе;

5) батIи-батIиял къагIидабиги хIалтIизарун, цIаларалъул къокъаб хIасил бицине, цIалараб асаралда тIасан лъурал суалазе жаваб кьезе ва жидецаго суалал лъезе, къокъаб хIасил бицине, фабула рагьизе;

6) цIаларалда тIасан гьабулеб накъиталда, кIалъаялда гъорлъ гIахьаллъи гьабизе, авторасул позициягун жиндирго позиция дандекквезе, цIаларалъе къимат кьезе;

7) батIи-батIияб тайпаялъул (жанразул) кIалзул ва хъвавул хIалтIаби тIуразаризе (250 ва цIикIкIун рагIудаса гIуцIараб), хасаб темаялда цIалараб асаралде мугъчIвай гьабун, сочинение-рассуждение хъвазе, учителасул бетIерлъиялда гъоркь жинцаго хъварал текстазда гъалатIал ратизе ва гьел ритIизаризе; доклад, конспект, аннота-

ция, эссе, отзыв хъвазе; батIи-батIиял цитатабиги хIалтIизарун, литературиябгун-творческияб хIалтIи хъвазе къва-ригIараб информация балагьизе;

8) эстетикияб кIвар, магIнаялде кIвар кьун цIали (смысловое чтение) ресалги хIалтIизарун, малъарал асаразе къимат кьезе;

9) сверухъ бугеб дуниял лъикI лъаялъе, рухIияб цIебетIеялъе, эстетикияб ва эмоционалияб асар щвеялъе фолькло-ралъул ва адабияталъул бугеб кIвар бичIчIизе;

10) паракъатаб заманалда цIалулел асаразул сияхI мугIалимгун данд-базе, цIиял асарал цIалиялдалъун гIакълу камил гьабизе;

11) мугIалимасул нухмалъиялда гъоркь цадахъал (коллективиял) цIалул проектал гIуцIиялда гъорлъ гIахьаллъизе ва гьел рихьизаризе ругьунлъизе; цIех-рех гьабиялъул хIалтIаби гьаризе;

12) энциклопедиял, словарал, справочникал, электронниял ресал битIун хIалтIизаризе бажаризе; учителасул бетIерлъиялда гъоркь электронный библиотекабиги ва цогидалги интернеталъул ресал, ИКТял хIалтIизаризе.

Календарно-тематическое планирование 5 класс

№ п/п	Темы	Кол. час.	Календарные сроки	
			План	Факт
1	Халкъияб к1алзул гьунар «Ганч1ил вас»	1	7.09	
2	«Лъабго гьунар гьабурав бах1арчи»	1	14.09	
3	«Х1амаги бац1ги» (маргьа)	1	21.09	
4	«Кьурулъ хут1арав Г1али»	1	28.09	
5	Бицанк1аби. Кицаби.	1	5.10	
6	Изложение «Х1амаги г1анк1ги»	1	12.10	
7	«Янгъизасул кеч1», «Мискинлъи», «Даргиязул халкъияб кеч1»	1	19.10	
8	Ц1.Х1амзат «Гъалбац1ги г1анк1ги»	1	26.10	
9	Ц1.Х1амзат «Гъалбац1ги г1анк1ги»	1	9.11	
10	Г1абдулмажид Хачалов «Шахламаз»	1	16.11	
11	Г1абасил Мух1амад «Ч1ибирикъ»	1	23.11	
12	И.Г1алих1ажияв «Бечедал чаг1азде» «Т1абиг1ат берцинаб жо»	1	30.11	
13	Ругъжаса Эльдарилав «Хъуру-хъара»	1	7.12	
14	Изложение «Наби»	1	14.12	
15	Ц1адаса Х1амзат «Г1акдал кеч1»	1	21.12	
16	Кочхюралдаса Саг1ид «Мурсалханасе наг1ана»	1	28.12	
17	Абут1алиб Гъапуров «Дир г1умру»	1	11.01	
18	Абут1алиб Гъапуров «Дир г1умру»	1	18.01	
19	Г1азиз Иманагъаев «Х1алт1ухъанасул г1умру»	1	25.01	
20	Мух1амад Шамхалов «Зурмихъабазул нохъода»	1	1.02	
21	М. Сулиманов «Х1инкъараб сапар»	1	8.02	
22	М. Сулиманов «Х1инкъараб сапар»	1	15.02	
23	Сочинение «Дир эбел»	1	22.02	
24	Расул Х1амзатов «Вера Васильевна»	1	29.02	
25	Расул Х1амзатов «Маша»	1	7.03	
26	Г1. Хачалов «Т1аса лъугьа, гьалмагъ майор»	1	14.03	
27	Г1. Хачалов «Т1аса лъугьа, гьалмагъ майор»	1	21.03	
28	Фазу Г1алиева «Муг1алим»	1	4.04	
29	Мух1амад Г1абдулх1алимов «Инсул мина»	1	11.04	
30	М.Г1абдулх1алимов «Инсул мина»	1	18.04	
31	Изложение «Ясги ц1ц1еги»	1	25.04	
32	Абумуслим Жафаров «Сих1ираб ци»	1	2.05	
33	К. Темирбулатова. «Дир лъимерлъиялда хиял бук1ана»	1	16.05	
34	Класс тун къват1иб ц1али Ц1. Х1амзат «Зарема»	1	23.05	
35	Резерв	1	30.05	

Календарно-тематическое планирование 6 класс

№ п/п	Темы	Кол. час.	Календарные сроки	
			План	Факт
1	Халкъияб к1алзул гьунари«Къайицадахъал»	1	1.09	
2	«Ралъдал чу»	1	8.09	
3	«Муг1рузул Г1али»	1	22.09	
4	Заирбег Г1алиханов «Бецаб сапар»	1	29.09	
5	Изложение «Бах1арчияб иш »	1	6.10	
6	Г1. Шахтаманов «Халкъалъул ццин»	1	13.10	
7	Г1. Шахтаманов «Халкъалъул ццин»	1	20.10	
8	И. Г1алих1ажияв «Будун дандамаги»	1	27.10	
9	Хъах1абросулъа Мах1муд «Рек1елъ иях1 бугев…»	1	10.11	
10	Г1умарил Батирай «Бах1арчиясул х1акъалъулъ»	1	17.11	
11	Изложение «Гъабго кинаб г1алхул х1айван»	1	24.11	
12	Ирчи Гъазахъ «Сибиралдаса кагъат»	1	1.12	
13	Къуркълиса Щаза «Савву ккана каранда»	1	8.12	
14	Ц1. Х1амзат «Шамил» «Чоде бет1ергьанас хъвараб»	1	15.12	
15	Ц1. Х1. «Пилги ц1унц1раги» «Маймалакги ц1улал устарги»	1	22.12	
16	Заид Х1ажиев «Х1анч1иккал»	1	29.12	
17	Заид Х1ажиев «Цакьуги циги»	1	12.01	
18	Ражаб Динмух1амаев «Хиянатчи»	1	19.01	
19	Ражаб Динмух1амаев «Хиянатчи»	1	26.01	
20	Ражаб Динмух1амаев «Хиянатчи»	1	2.02	
21	Сочинение «Мадих1атил образ»	1	9.02	
22	Расул Х1амзатов «Россиялъул солдатал»	1	16.02	
23	Расул Х1амзатов «Къункъраби»	1	23.02	
24	Фазу Г1алиева «Маг1арулав»	1	1.03	
25	Х1усен Х1ажиев «Г1алибегил къулг1а»	1	15.03	
26	М. Г1. «Госпиталалъул вас»	1	22.03	
27	М. Г1. «Госпиталалъул вас»	1	5.04	
28	Б.Х1ажиев «Дихъ ралагьун ч1а, муг1рул»	1	12.04	
29	Багъатар Х1ажиев «Дихъ ралагьун ч1а, муг1рул»	1	19.04	
30	Изложение «Чадил кесек»	1	26.04	
31	Эффенди Капиев «Маг1арухъ чвахунц1ад»	1	3.05	
32	Эффенди Капиев «Разведчикал»	1	17.05	
33	М-с Ях1яев «Лъабго бакъ»	1	24.05	
34	Х. Къурбан «Мискинав шахул яс».	1	31.05	
35	Резерв.	1		

Календарно-тематическое планирование 7 класс

№ п/	Темы	Кол. часов	Календарные сроки	
			План	Факт
1	Инсан ва гьесул къисмат – адабияталъул аслияб тема.	1	1.09	
2	Унсоколоса Х1ожоги гуржиявги.	1	8.09	
3	Унсоколоса Х1ожоги гуржиявги.	1	22.09	
4	Ц1адаса Х1амзат «Дибирги г1анхвараги»	1	29.09	
5	Ц1адаса Х1амзат «Ашбазалде»	1	6.10	
6	Изложение «Къуватги сих1ирлъиги»	1	13.10	
7	Мух1амад Хуршилов «Г1андалал»	1	20.10	
8	Мух1амад Хуршилов «Г1андалал»	1	27.10	
9	Мух1амад Хуршилов «Г1андалал»	1	10.11	
10	Мух1амад Сулиманов «Васигат»	1	17.11	
11	Мух1амад Сулиманов «Васигат»	1	24.11	
12	Класстун къват1иб ц1али «Надир-шагь щущахъ виххизави»	1	1.12	
13	Сочинение «Эбелалъул къо»	1	8.12	
14	Эффенди Капиев «Жиндирго х1акъалъулъ Сулейманил хабар»	1	15.12	
15	Эффенди Капиев «Жиндирго х1акъалъулъ Сулейманил хабар»	1	22.12	
16	Асадула Мух1амаев «Маг1арулай»	1	29.12	
17	А. Мух1амаев «Ах1мад т1ад вуссараб сордо»	1	12.01	
18	М. Шамхалов «Тамашаяв гьобол»	1	19.01	
19	М. Шамхалов «Тамашаяв гьобол»	1	26.01	
20	Расул Х1амзатов «Маг1арулал»	1	2.02	
21	Р.Х1амзатов «Эбелалъ дир кинидахъ куч1дул ах1ич1ел ани»	1	9.02	
22	Р.Х1амзатов «Дагъистаналъул рохьал»	1	16.02	
23	Изложение «Чанахъабазул гамач1»	1	23.02	
24	Муса Мух1амадов «Инсул гьалбал»	1	1.03	
25	Муса Мух1амадов «Инсул гьалбал»	1	15.03	
26	Фазу Г1алиева «Маг1арулазул нус»	1	22.03	
27	Фазу Г1алиева «Маг1арулазул нус»	1	5.04	
28	Къияс Меджидов «Муг1рузул ц1умазе хвел бук1унадай»	1	12.04	
29	Багьавудин Митаров «Бице гьудулзабазда»	1	19.04	
30	Изложение «Сих1ираб чайка»	1	26.04	
31	Г1алирза Саг1идов «Г1аздалал т1агърал»	1	3.05	
32	М-р Расулов «Эбелалъул рах1му»	1	17.05	
33	М-р Расулов «Эбелалъул рах1му»	1	24.05	
34	Такрар гьаби.	1	31.05	
35	Резерв.	1		

Календарно-тематическое планирование 8 класс

№ п/п	Темы	Кол. час.		
1	Суфичи-хиянатчи.	1	1.09	
2	«Хочбар»	1	8.09	
3	Ч1ик1аса Мух1амад «Имам Гъазимух1амад ч1ваялде»	1	22.09	
4	Инхоса Г1алих1ажияв «Мехтел-гьекъел»	1	29.09	
5	Инхоса Г1алих1ажияв «Исрапчиясде» «Ракь».	1	6.10	
6	Изложение «Сали-Сулейманица ц1иркъ къезабураб куц»	1	13.10	
7	Ругъжаса Эльдарилав «Росу берцин»	1	20.10	
8	Ругъжаса Эльдарилав «Жергъен гьартун ккана»	1	27.10	
9	Бакьайч1иса Ч1анк1а «Сайгидул Бат1алиде»	1	10.11	
10	Хъах1абросулъа Мах1муд «Хъах1илаб зодихъе баг1арбакъул нур»	1	17.11	
11	Хъах1абросулъа Мах1муд «Почтовой кагътиде керенги чучун»	1	24.11	
12	Инхелоса Къурбан «Наибзаби х1елун» «Борхатаб маг1арда»	1	1.12	
13	Инхелоса Къурбан «Бахъа къалам» «Г1енекке йокьулей»	1	8.12	
14	Изложение «Бах1арчияв вас»	1	15.12	
15	Къалухъа Мирза «Ханасе жаваб» «Г1ашикъ булбул»	1	22.12	
16	Йирчи Гъазахъ «Векьарухъанасул кеч1»	1	29.12	
17	Ятим Эмин «Эминил васият»	1	12.01	
18	Мунги Ах1мад «Шамилил суд»	1	19.01	
19	Ц1адаса Х1амзат «Айдемир ва Умайгьанат»	1	26.01	
20	Ц1. Х1амзат «Айдемир ва Умайгьанат»	1	2.02	
21 22	Ц1. Х1амзат «Айдемир ва Умайгьанат» Сочинение «Умайгьанатил образ»	1 1	9.02 16.02	
23	Ц1адаса Х1амзат «Г1умруялъул дарсал»	1	23.02	
24	Мух1амад Хуршилов «Кьода нус»	1	1.03	
25	Мух1амад Хуршилов «Кьода нус»	1	15.03	
26	Мух1амад Хуршилов «Кьода нус»	1	22.03	
27	Мух1амад Хуршилов «Боркьараб рагъ»	1	5.04	
28	Мух1амад Хуршилов «Боркьараб рагъ»	1	12.04	
29	Мух1амад Хуршилов «Боркьараб рагъ»	1	19.04	
30	Мух1амад Шамхалов «Вац»	1	26.04	
31	Изложение «Х1амзатил кеч1	1	3.05	
32	Анвар Аджиев «Бах1арчиясул куркьби»	1	17.05	
33	Юсуп Хаппалаев «Оцбай» «Халкъияб кеч1»	1	24.05	
34	Муталиб Митаров «Устар»	1	31.05	
35	Резерв.	1		

Календарно-тематическое планирование 9 класс

№ п/п	Темы	Кол. час.	Календарные сроки	
			План	Факт
1	50-60 соназда авар адабият	1	12.09	
2	Расул Х1амзатов «Дир рак1 муг1рузда буго»	1	26.09	
3	Расул Х1амзатов «Дир Дагъистан»	1	10.10	
4	Р.Х1. «Эбелалде» «Авар мац1» «Милъиршаби»	1	24.10	
5	Сочинение. Расул Х1амзатов халкъияв шаг1ир	1	14.11	
6	Г1.Хачалов «Хваразул ц1аралдасан»	1	28.11	
7	Муса Мух1амадов «Манарша»	1	12.12	
8	Х1. Гъазимирзоев «Васасде» «Гъудуласде»	1	26.12	
9	Изложение	1	16.01	
10	М. Гъайирбекова «Эбелалъул рак1»	1	30.01	
11	Фазу Г1алиева «Кини»	1	13.02	
12	Г1абасил Мух1амад «Саба-меседо»	1	27.02	
13	Г1-Х1. Шахтаманов «Къаралазул г1ор» «Рач1а гъудулзаби» «Г1андадерил х1ор»	1	12.03	
14	Г1арип Расулов «Хазина»	1	2.04	
15	Багъатар «Ц1адакьа бахчулеб чанил бурут1»	1	16.04	
16	М. Ах1мадолв «Дие бокьун буго». «Гьале балеб г1азу»	1	7.05	
17	Класстун къват1иб ц1али	1	21.05	
	Всего :	17ч		